

Богдан Шабала (м. Луцьк)

аспірант Східноєвропейського національного

університету імені Лесі Українки

E-mail: shabalabohdan1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3927-4669>

Історичні витоки фермерства на Волині

У статті з'ясовуються історичні витоки традицій індивідуального селянського господарювання у добу пізнього середньовіччя, аналізуються ознаки формування фермерських начал у сільському господарстві України і Волині у період утвердженням капіталістичних ринкових відносин в середині XIX – на початку XX ст., порушується проблема функціонування господарств фермерського типу у 20–30-х рр. XX ст. на території сучасної Волинської області, визначаються головні чинники формування фермерського укладу в аграрному секторі.

Ключові слова: індивідуальне селянське господарство, фермерство, фермерське господарство, ферма сімейного типу, аграрна реформа, фермерський уклад.

Bohdan Shabala (Lutsk)

Postgraduate student of

LesyaUkrainka East European National University

E-mail: shabalabohdan1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3927-4669>

Historical origins of farming in Volyn

The historical origins of the traditions of individual peasant farming in the late Middle Ages are revealed, characterized by the consolidation of individual and family land usage and the formation of traditions of rational attitude to land resources, affirmation in the practice of managing such features as economic acumen and entrepreneurship. The signs of the formation of agricultural principles in agriculture of Ukraine and Volyn during the period of the establishment of capitalist market relations in the middle of the nineteenth – early twentieth centuries are analyzed, in particular, such as individual farming on their own or leased land and production of commodity agricultural products. Violated the problem of farm functioning in the 20's and 30's of the twentieth century on the territory of the modern Volyn Oblast, in terms of the implementation of agrarian reform of the Second Poland Partition Government that included large land ownership restrictions; formation of the land market; the formation of different types and sizes of farms that would be based on private land ownership; land-use improvement through land consolidation – the unification of disparate land owned by one owner into one allotment.

Key words: individual peasant farming, farming, farm, family type farm, agrarian reform, farming style.

Після проголошення державної незалежності України було запроваджено низку економічних реформ, спрямованих на побудову ринкової економіки. В аграрному секторі як головний стратегічний напрям реформи було визначено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і створення господарств різних типів і форм, які базуються на приватній власності на землю та засоби виробництва. Аграрна реформа триває майже тридцять років. У процесі пошуку ефективної моделі аграрного виробництва, як у державі в цілому, так і на Волині, виникли нові суб'єкти господарювання,

у тому числі й фермерські господарства. Нині фермерство на Волині утверджується як один із важливих напрямів аграрних перетворень, що, на наш погляд, є цілком закономірним. Адже, фермерство має тут глибоке коріння. Вивчення його історичних витоків та передумов виникнення дасть змогу обґрунтувати історичну тяглість традицій приватного селянського господарювання, глибше зрозуміти закономірність появи фермерства, як моделі аграрного виробництва на Волині. Окрім того, актуальності темі додає те, що у період незалежності України її лише частково

торкалися поодинокі дослідники (В. Нечитайло¹, М. Заячук², І. Томич³).

Мета публікації – з'ясувати історичні витоки індивідуального селянського господарювання та основні етапи становлення традицій фермерського укладу на Волині.

Аналізуючи структурні зміни, які сталися в аграрному секторі Волинської області за час реалізації аграрної реформи, можна констатувати, що серед суб'єктів господарювання вагому нішу посіли фермерські господарства. Сьогодні їхня частка в корпоративному секторі є найбільшою: з 955 господарств, які функціонували в області у 2018 р., 580, тобто більше половини становили фермерські господарства⁴. Тому нині з певністю можемо говорити про те, що на Волині сформувався фермерський уклад як невід'ємна складова аграрного сектора.

Виникнення фермерських господарств на Волині, та й в Україні в цілому, є явищем закономірним і історично зумовленим. Традиції фермерства, як індивідуального ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, або з використанням найманої праці мають глибоке коріння. Дехто із сучасних дослідників називають фермерами вже перших землеробів на Волині – носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, що належить до епохи неоліту. Наявність землеробства тут у цей період підтверджується прямим радіовуглецевим датуванням двох зерен пшениці, виявлених під час археологічних досліджень об'єкта Ратнів-ІІ поблизу с. Ратнів Луцького району у 2014 р. До речі, ці зерна на даний час є найбільш ранніми датованими хлібними злаками в Україні: одне з них датується 5 471–5 230 р. до н. е., інше – 5 341–5 215 р. до н. е.⁵. Однак вважати перших землеробів фермерами є великим перебільшенням, насамперед з огляду на те, що у той період ще не виділилися окремі сім'ї, як суб'єкти господарювання.

Так само сумнівними є твердження І. Томича про те, що своїм виникненням українське фермерство завдячує традиційному способу господарювання, коріння якого сягає часів Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) і що упродовж усієї історії кожна селянська сім'я вела своє господарство окремо від інших сімей⁶.

Більш обґрунтованими є погляди тих дослідників, які пов'язують виникнення господарств фермерського типу з появою козацьких хуторів у XVII ст., коли у результаті займанщини, як способу отримання землі, утворилися вільні козацькі господарства, що орієнтувалися на товарне виробництво і використовували найману працю⁷.

Однак, що стосується Волині, то, на наш погляд, традиції ведення індивідуального господарства силами окремої сім'ї на власній, або орендованій землі зародилися тут у другій половині XVI ст. Це стало наслідком реалізації аграрної реформи, відомої під назвою «Устава на волоки», яка почала проводитися у Великому князівстві Литовському, у т. ч. на волинських землях з 1557 р. За «Уставою» всі землі вимірювалися з одночасною оцінкою якості ґрунтів. Найкращі орні землі мали відводитися під великокнязівські та поміщицькі фільварки, а решта землі розбивалася на однакові ділянки – волоки і ділилася між селянами з розрахунку одна волока на господарство. За підрахунками дослідників площа волоки становила 21,72–23,89 га⁸. Селяни, які наділялися волокою мали сплачувати чинш, давати овес, сіно, стацію (щорічний натуральний податок). Крім сплати податків за отримані земельні наділи, потрібно було відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку, відбувати додаткові толоки, роботу на сіножатях тощо. Очевидно це можна вважати свого роду орендною платою селянина за користування державною, чи панською землею, оскільки він не мав права володіти нею.

¹ Нечитайло В. В. Сільське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 434 с.

² Заячук М. Д. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз // Український географічний журнал. 2014. № 4. С. 57–62.

³ Томич І. Ф. Терниста дорога українського фермера. До 20-річчя фермерського руху (Історія становлення та розвитку АФЗУ). – Київ: ВД «Авіцена», 2010. 288 с.

⁴ Сільське господарство Волині. 2018. Статистичний збірник. Луцьк : Гол. упр. стат. у Волинській обл. С. 127.

⁵ Teligenko S. Motuzaite G. The First Farmer of Ukraine: an Arheobotanical Investigation and AMADating of Vheat Grains from the Ratniv-2 Site [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/33073760/The_First_Farmers_of_Ukraine_an_archaeobotanical_investigation_and_AMS_Dating_of_Wheat_Grains_from_the_Ratniv-2_site

⁶ Томич І. Ф. Терниста дорога українського фермера. С. 8.

⁷ Нечитайло В. В. Сільське господарство... 434 с.; Заячук М. Д. Становлення фермерства в Україні... С. 57–62.

⁸ Ворончук І. О. «Волочна поміра» 1557 р. // Збірник наукових праць НДІУ МОН України. К., 2007. Т. 14. С. 379.

Документи кінця XVI – першої половини XVII ст. свідчать, що у багатьох сільських громадах Волині сформувалося волочне, або подвірне землекористування. Багато сімей отримали у користування по волоці і більше землі. Наприклад за даними інвентарів 1598 р. сіл Полонської волості, які належали князю Х. Радзивілу, у с. Городище на повній волоці господарювало 13 селян⁹, у с. Гірка – 7, у с. Полонка – 5¹⁰. В окремих випадках господарі мали більше волоки: наприклад в с. Коршів Савка Черетко та Савка Бумбилько з сім'ями мали по 2 волоки, Михно Бохнович, Йоско Скалевич та ще кілька господарів обробляли по 1,5 волоки¹¹. Тобто цієї землі було достатньо (навіть по сучасних мірках), щоб зорганізувати на ній досить ефективне та продуктивне господарство.

Отже, якщо в сучасному розумінні основною ознакою господарства фермерського типу є індивідуальне ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, то для господарств селян, які перейшли на подвірне господарювання на окремих волоках, нехай у зародковій формі, були притаманні риси фермерства. Такі селяни, хоча й нелегкою працею, могли цілком забезпечити себе і свою родину власною продукцією і навіть частину її поставляти на ринок. Для цього їм потрібні були такі якості як любов до землі, працелюбність, господарська кмітливість та підприємливість. Поступово вони ставали основою ментальності волинського хлібороба, підвалинами, на яких згодом виростало фермерство.

Прообраз фермерських господарств можна побачити також в окремих фільваркових господарствах. Фільварки являли собою багатогалузеві господарства на зразок хуторів або ферм, організовані не лише для утримування магнатських дворів та адміністрації, а для виробництва товарної сільськогосподарської продукції на внутрішній та зовнішній ринки. Головною робочою силою в них були селяни-кріпаки та дворова челядь. Фільварками, як правило, управляла наймана адміністрація, однак цілком імовірно, що значна частина фільварків створювалася меншими землевласниками які вели господарство і управляли ними власними силами.

Таким чином, період другої половини XVI – XVII ст. був надзвичайно важливим для зародження організаційних та ментальних рис фер-

мерства на Волині: у цей час закріпилося подвірне-сімейне землекористування і господарі почали вести своє господарство індивідуально, силами власної сім'ї (слід зазначити, що індивідуальне подвірне землекористування переважало і у XVIII та XIX ст., коли волинські землі перебували під польською та російською окупацією); сформувалися традиції раціонального ставлення до земельних ресурсів, у практиці господарювання утвердилися такі риси як господарська кмітливість та підприємливість.

Проте в умовах подальшого утвердження феодально-кріпосницької системи, яка базувалася на монопольному володінні феодалів землею, на економічній і особистій залежності селянина від землевласника, умови господарювання волинських селян значно погіршилися. У цей період відбувається інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння й утворення великих латифундій. Оскільки вони засновувались на панщинній праці, відбувається остаточне закріпачення основної маси селянства. За рахунок сімейних поділів відбувається подрібнення селянських господарств і більшість з них втрачають можливість для розвитку через брак головного господарського ресурсу – землі.

Новий етап розвитку фермерських начал у сільському господарстві України і Волині у тому числі дослідники пов'язують з утвердженням капіталістичних ринкових відносин, що стало наслідком реформ, проведених російською владою у середині XIX – на початку XX ст., насамперед з реформою 1861 р. та столипінською аграрною реформою¹².

Реформу 1861 р. часто в історичній літературі іменують «селянською», що є цілком виправданим, оскільки вона була спрямована на кардинальні зміни саме у його середовищі. Основні її положення передбачали наступне: по-перше, ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків (селяни переставали бути власністю поміщиків і переводилися у стан вільних сільських обивателів, могли вільно обирати рід занять, володіти рухомим і нерухомим майном, без втручання поміщиків влаштовувати сімейні справи тощо); по-друге, порядок наділення селян землею (їм надавалося право отримати у власність присадибну осілість і польові наділи та інші угіддя за викуп)¹³.

⁹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. Т. 3. К., 1852. С. 72–76.

¹⁰ Там само. С. 72–76; 80; 81; 84–88.

¹¹ Там само. С. 116–118.

¹² Заячук М.Д. Становлення фермерства в Україні... С. 58.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Т. 6. 2-е изд. М., 1909. С. 131.

В цілому реформа сприяла поживленню господарської та підприємницької діяльності селянства, адже окрім надання особистої свободи, було задекларовано ряд економічних прав і свобод, у тому числі право набувати у власність землю. Внаслідок цього селянські господарства постають як самостійні суб'єкти господарювання. В радянській історіографії дослідники у переважній більшості стверджують, що в результаті реформи українські селяни отримали у власність землі значно менше, ніж мали у користуванні до 1861 р. Однак на Волині ситуація була іншою. Завдяки указу від 30 липня 1863 р., який дещо змінив умови реформи 1861 р. на Правобережжі, селяни навпаки збільшили свій земельний фонд на 21,2%. Загалом після реформи колишні кріпаки на Волині в середньому отримали по 11,8 десятини землі на двір, державні селяни – 15,4 десятини¹⁴.

Поступово частина волинських селян почала закріплювати землю у приватну власність. Станом на 1905 р. загальна кількість землі у Волинській губернії становила 5 722 129 десятин, із них у приватному володінні – 2 819 930 (48,9%), надільні землі – 2 228 861 (39%), державні, церковні та землі окремих установ – 653,338 десятин (11,3%). Тобто, як бачимо, майже половина землі вже перебувала у приватній власності. Серед усіх категорій землевласників чисельно переважали селяни (9 221 володіння). Середній розмір селянського наділу становив 17,1 десятин. Переважна більшість селянських господарств (5 300) мали у приватній власності наділи до 10 десятин, 2 349 господарств – від 10 до 20 десятин¹⁵. Отже, можна констатувати, що ті селяни, які закріпили землю у приватну власність, свідомо обрали для себе основним заняттям сільське господарство. Середній розмір їхнього наділу давав можливість не лише забезпечувати власні потреби, а й виробляти товарну продукцію.

Однак розвиток селянських господарств стримував низка елементів феодально-кріпосницької системи в землеволодінні і землекористуванні, які залишилися після реформи 1861 р. Головними з них були наявність великого поміщицького землеволодіння, обмеження економічних та соціальних прав біднішого селянства, недосконале землекористування. Особливо серйозною перешкодою, яка

стримувала економічний розвиток селянських господарств, було недосконале землекористування з його головними вадами – черезсмужжям і вузькосмужжям. Вони були характерні для більшості господарств Волинської губернії. Часто земельні володіння власників склалися із декількох, а то й кільканадцяти ділянок, розміщених на великій відстані одна від одної та від помешкання, що потребувало додаткових зусиль і затрат під час їх обробітку, не давало змоги раціонально вести господарство. Наприклад, селяни Острозького повіту скаржилися, що надільні землі більшості господарів були роздроблені на 10–15 ділянок, і всі вони перебували у черезсмужжі із землями поміщика, причому частина з них була на відстані до п'яти верст від селянських дворів¹⁶. У Волинській губернії зафіксовано навіть випадки, коли селяни мали три десятини землі в 20-ти окремих клаптиках. У деяких господарствах надільна земля була розкидана невеликими ділянками на значній відстані – до 15 верст одна від одної¹⁷.

Усунути ці вади та інші залишки феодально-кріпосницької системи була покликана столипінська аграрна реформа, розпочата російським урядом у 1906 р. Основними її напрямками були: реорганізація землеволодіння, яка передбачала вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі; удосконалення землекористування через усунення черезсмужжя та вузькосмужжя, ліквідацію сервітутів та створення хутірських і відрубних господарств; створення умов для активізації земельного ринку і задоволення потреб селян у землі.

Столипінська аграрна реформа прискорила процес розшарування волинського селянства. Головною ознакою майнової диференціації дослідники вважають поділ господарств на різні категорії залежно від розміру земельного наділу і виділяють серед них заможні, середні та бідняцькі (малоземельні та безземельні) господарства. На Волині станом на 1910 р. заможних господарств (понад 9 десятин) налічувалося 72 451, або 16,5% загальної кількості, середніх господарств (6–9 десятин) – 84 557 (19,2%), бідняцьких (до 6 десятин) – 282 803, що становило 64,3% усіх господарств Волинської губернії¹⁸. Як бачимо, заможні та се-

¹⁴ Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині (1861–1939). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. С. 17.

¹⁵ Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки. Луцьк: Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. С. 78–79.

¹⁶ Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині... С. 83.

¹⁷ Історія Волині з найдавніших часів до наших днів: монографія / авт. кол. : І. Кічий, О. Михайлюк, М. Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – С. 40.

¹⁸ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні : монографія. К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1973. С.138.

редні господарства становили понад третину усіх селянських господарств. Їх, на наш погляд, можна віднести до господарств фермерського типу.

Унаслідок реалізації столипінської реформи упродовж 1906–1914 рр. на Волині було впорядковано 54 938 дворів на площі 382 191 десятин, у тому числі створено 42 091 одноосібне господарство. На хутори та відруби виділилися 36 910 господарств, що становило трохи більше 11% їх загальної кількості. Переважна більшість хуторів і відрубів у Волинській губернії була утворена на землях сільських громад. Вони займали площу 534 345 десятин, або 85,3% усієї площі, зайнятої хуторами та відрубамі. Із земель Селянського банку під хутори використано 19 822 десятин, під відруби – 70 350, із державних земель – лише 1 907. Станом на 1 січня 1916 р. загальна площа хуторів і відрубів у Волинській губернії становила 626 424 десятин¹⁹. Хутірські та відрубні господарства за основними засадами діяльності та способом організації виробництва також можна вважати прототипом фермерських господарств. У хутірських господарствах, які мали 7–15 десятин орної землі, впроваджувалася покращена сівозмінна, застосовували вдосконалені сільськогосподарські машини, на поля під засіви вносили добрива. Окрім забезпечення власних потреб, ці господарства виробляли надлишок продукції, яку реалізовували на ринку пересічно на суму 100–700 рублів²⁰.

Таким чином, селянська (1861 р.) та столипінська аграрна реформа початку ХХ ст. створили правові та економічні умови для розвитку індивідуальних селянських господарств. Частина з них, особливо заможні і середні господарства набувають низку ознак господарств фермерського типу, зокрема таких як індивідуальне ведення господарства на власній, або орендованій землі силами своєї сім'ї, виробництво товарної сільськогосподарської продукції.

Важливим кроком на шляху утвердження індивідуального господарювання у волинському селі стала аграрна реформа, яку проводив польський уряд у 20–30-х рр. ХХ ст. Польським сеймом було ухвалено закон від 20 серпня 1925 р. «Про виконання земельної реформи», який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. Згідно з ним запровадження нового аграрного устрою передбачало: обмеження

великого земельного володіння; формування земельного ринку; утворення різного типу та величини господарств, які б ґрунтувалися на приватній власності на землю; удосконалення землекористування шляхом комасації – об'єднання розрізних земельних ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ.

За час реалізації реформи на Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. З колишніх поміщицьких земель за цей період утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств²¹.

Особливо позитивно на стан селянських господарств вплинули землевпорядні роботи, які були досить актуальними для Волині, адже тут частка роздроблених господарств становила 59,2%²². За підрахунками дослідників, з 226 060 господарств площею до 50 га, з двох ділянок склалися 11 975 (8,9%) господарств, із трьох – 23 367 (17,5%), із чотирьох – 16 725 (12,5%). Найбільша кількість господарств складалася з 6–10 ділянок – 43 443 (32,4%). До 1938 р. включно у Волинському воєводстві було проведено землевпорядні роботи на площі 779 832 га в 149 198 господарствах²³.

Зведення всіх ділянок в одну площу зробило господаря незалежним від громади, дало йому можливість раціонально вести господарство, на свій розсуд планувати сівозміни, визначати розмір площ під різні культури тощо. Хутірська система створила зручність в обробітку землі, наблизила земельну ділянку до житла, що дало змогу заощаджувати час і фізичну працю в господарстві, застосувати нову сільськогосподарську техніку й новітні агротехнічні заходи. Такі господарства, на наш погляд, за усіма ознаками являли собою фермерські господарства сімейного типу.

Слід зазначити, що ця реформа не вирішила усіх проблем селянства. Вона не ліквідувала земельного дефіциту і суттєво не вплинула на добробут біднішого селянства. Частка господарств величиною до 5 га становила майже 67% від загальної кількості господарств. Однак, разом з тим, майже на 25% збільшилася кількість господарств величиною від 5 до 50 га. Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства²⁴. За визначенням польських істориків міжвоєнного періоду господарства величиною

¹⁹ Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні (1906–1917): причини, наслідки // Економіка України. – 1997. – № 8. С. 70.

²⁰ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 112.

²¹ Karlikowski W. O rozwoju gospodarczyrolnictwawołyńskiego // Wieswołyńska. – Luck, 1938. S. 32.

²² Rosloniec S. Rozdrobienie gospodarstw w Polsce // Rolnik ekonomista. – Warszawa, 1927. T. 3. S. 443.

²³ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 170.

10–20 га являли собою тип багатого селянського господарства²⁵. Їхня кількість у 1938 р. становила 28 785 господарств. Вони існували переважно за рахунок праці власників із використанням незначної кількості найманої праці. З економічної точки зору це були досить рентабельні господарства. Тип сильного раціонального господарства представляли маєтності величиною 20–50 га. Станом на 1938 р. їх нараховувалося 3 774. Середній розмір такого господарства становив 27,6 га²⁶. В історіографії радянського періоду такі господарства кваліфікували як куркульські. Їхні власники, як би їх не називали, були добрими господарями. Господарства такої величини домінували і домінують у Європі. Більшу частина продукції, виробленої в цих господарствах, реалізували на ринку. В умовах піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва господарства величиною 10–50 га

посідали чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати основою фермерського укладу.

Таким чином, волинське фермерство має глибоке історичне коріння, яке сягає доби пізнього середньовіччя. В його основі були традиції подвірного землеволодіння та індивідуального селянського господарювання, які практично не переривалися до Другої світової війни. Упродовж цього тривалого часу відбувався процес формування верстви ініціативних, працьовитих і підприємливих селян-господарів, для яких за способом господарювання і ментальністю були притаманні риси фермерства в сучасному розумінні слова. Очевидно саме тому на Волині ще до проголошення Україною незалежності почали відроджуватися традиції фермерства а з 1991 р. фермерські господарства стають невід'ємною складовою аграрної системи краю.

References

- Istoriia Volyni z najdavnishykh chasiv do nashykh dniv: monohrafiia (1988) / avt. kol. : I. Kichyj, O. Mykhajliuk, M. Pivnyts'kyj [ta in.]. L'viv : Vyscha shk. [in Ukrainian].
- Jaworski W. (1928). Projekt kodeksu agrarnego. Warszawa. [in Polish].
- Karlikowski W. (1938). O rozwój gospodarczy rolnictwa wolynskiego. Wies wolynska. Luck. 28–37. [in Polish].
- Nechytajlo V. V. (2004). Sil's'ke hospodarstvo fermers'koho typu v Ukraini: istoriia i suchasnist'. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Aksioma. [in Ukrainian].
- Okseniuk R. N. (1970). Narisy istorii Volyni (1861–1939). L'viv: Vyd-vo L'viv. un-tu. [in Ukrainian].
- Pamiatnyky, yzdannye Vremennoi komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov. (1852). T. 3. Kyiv. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossyjskoj ymperyy. (1909). T. 6. 2-e yzd. Moskva. [in Russian].
- Rosloniec S. (1927). Rozdrobnienie gospodarstw w Polsce. Rolnik ekonomista. Warszawa. T. 3. 443–456. [in Polish].
- Shabala Ya. M. (2009). Vplyv ahrarnoi reformy na sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok Volyns'koho voievodstva v 1920–1930-kh rr. Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Vyp 1. Luts'k. 78–83. [in Ukrainian].
- Shabala Ya. M. (2012). Ahrarni reformy na Volyni u XX – na pochatku XXI st.: peredumovy, perebih ta naslidky. Luts'k: Volyn. mystets'ka ahentsiia "Teren". [in Ukrainian].
- Sil's'ke hospodarstvo Volyni. 2018. Statystychnyj zbirnyk. (2018). Luts'k: Hol. upr. stat. u Volyns'kij obl. [in Ukrainian].
- Teligenko S., Motuzait G. (2016). The First Farmer of Ukraine: an Arheobjtanical Investigation and AMA Dating of Vieat Grains from the Ratniv-2 Site [Electronic resource]. Access mode: https://www.academia.edu/33073760/The_First_Farmers_of_Ukraine_an_archaeobotanical_Investigation_and_AMS_Dating_of_Wheat_Grains_from_the_Ratniv-2_site. [in English].
- Telychuk P. P. (1973). Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini : monohrafiia. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. derzh. un-tu. [in Ukrainian].
- Tomych I. F. (2010). Ternysta doroha ukrains'koho fermera. Do 20-richchia fermers'koho rukhu (Istoriia stanovlennia ta rozvytku AFZU). Kyiv: VD "Avitsena". [in Ukrainian].
- Voronchuk I. O. (2007). "Volochna pomira" 1557 r. Zbirnyk naukovykh prats' NDIU MON Ukrainy. Kyiv. T. 14. 362–379. [in Ukrainian].
- Yakymenko M. (1997). Pryvatyzatsiia selians'koi nadil'noi zemli v Ukraini (1906–1917): prychny, naslidky. Ekonomika Ukrainy. (8). 67–71. [in Ukrainian].
- Zaiachuk M. D. (2014). Stanovlennia fermerstva v Ukraini: prostorovo-chasovyj analiz. Ukrains'kyj heohrafichnyj zhurnal. (4). 57–62. [in Ukrainian].

²⁴ Шабала Я. М. Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип 1. Луцьк, 2009. С. 81.

²⁵ Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego. Warszawa, 1928. S. 143.

²⁶ Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині... С. 186.